IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

स्त्रीणां स्थितिर्वैदिककालात् महाकाव्यपर्यन्तं – एकः अनुसंधानात्मकः दृष्टिः

डॉ. अपर्णा नाथ, सहाचार्या, धम्मदीपा-अन्तरराष्ट्रीय-बौद्धविश्वविद्यालये।

ऋग्वेदः प्राचीनतमं मानवसाहित्यं यः केवलं धार्मिकं ग्रन्थः न, अपितु तत्कालीन समाजस्य वास्तविकदर्पणम् अपि अस्ति। अत्र स्त्रीणां विषये यत् चित्रणं दृश्यते, तत् तासां उन्नतं, सम्माननीयं च स्थानं सूचयति। वैदिककाले स्त्रियः न केवलं गृहिण्यः, अपितु विदुष्यः, मन्त्रदृष्टारः, यज्ञभागिन्यः च आसन्।

ऋग्वेदे घोषा, अपाला, लोपामुद्रा, विश्ववारा, वाक् इत्यादीनां ऋषिकाणां उल्लेखः अस्ति। एते मन्त्रद्रष्टारः आसन्, स्वयमेव मन्त्ररचनायां प्रवृत्ताः च। उदाहरणार्थं घोषा द्वौ सूक्ते रचयति, अपाला च अश्विनौ स्तुत्वा कृपां याचते। लोपामुद्रा पतिं विश्वामित्रं प्रति तपस्विनीवद् आत्मभावं व्यक्तवती। अयं समस्तः विवरणं दर्शयति यत् स्त्रियां वैदिकसमाजे शिक्षायाः, धार्मिककर्मणां च क्षेत्रे स्वातन्त्र्यम् आसीत्।

स्त्रियः तदा विवाहे पत्युः स्ववरणं स्वतन्त्रतया कुर्वन्ति स्म। ऋग्वेदे (१०.२७.१२) उक्तं —

ष्स्वयं सा मित्रं वनुते जना इतिष

अर्थात्ए स्त्री स्वयं पत्युः वरणं करोति। अत्र स्त्रीस्वातन्त्र्यं स्पष्टतया प्रकाशते।

तथैव, यमयमी-संवादे (१०.१०) भ्रातृभगिन्योः भावनात्मकसम्बन्धः वर्ण्यते। अत्र यमी स्वभ्रातरं यमं प्रणयेन आकर्षयति। समाजे इदं स्वीकार्यं न, तथापि यमी स्वभावानुसारं प्रेमं प्रकटयति। अत्र वैदिककवीनां मनोवृत्तिः स्पष्टा यत्, स्त्रियां भावाभिव्यक्तेः स्वतंत्रता आसीत्।

ऋग्वेदे विश्ववारा नाम्नी ऋषिका आत्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानं च उपदिशति। लोपामुद्रा, घोषा, अपाला, वाक् इत्यादीनां स्त्रियां विद्वद्रूपेण उन्नतदर्शिनीवद् चित्रिताः। एतेन प्रमाणं लभ्यते यत् वैदिकस्त्रीः केवलं लौकिकधर्मे निष्ठा न, अपितु आत्मबोधाय, परमार्थदर्शनाय च समर्था आसीत्।

धार्मिककर्मणां क्षेत्रे अपि स्त्रियः समानाधिकारिण्यः आसन्। ताः यज्ञकर्मणि भागं गृह्णन्ति स्म, मन्त्रपठनं कुर्वन्ति स्म, आहुतिं ददति स्म। पतिव्रतधर्मः, सहधर्मिणीत्वं, यज्ञयात्रासु सहभागिता च वैदिकस्त्रीजीवनस्य आधारशिलाः आसन्।

एवम् ऋग्वेदीयस्त्र्याः जीवनं स्वतंत्रं, शिक्षायुक्तं, धर्मनिष्ठं च आसीत्। एषा अवस्था भारतीयइतिहासे स्त्रीशक्तेः स्वर्णयुगं इति निर्दिष्टुं शक्यते।

भारतीयसंस्कृतिः जगति प्राचीनतमं, महान् च। अस्याः संस्कृतेः विकासे स्त्रीणां योगदानं अमूल्यं, परं इतिहासे तासां स्थितिः सततं परिवर्तिता दृश्यते। वैदिककालात् आरभ्य महाकाव्यकालपर्यन्तं स्त्रीणां सामाजिकं, धार्मिकं, सांस्कृतिकं च स्थानं विविधप्रकारेण प्रतिपादितम्। अस्मिन् शोधे तस्य एव विवरणं सम्यग् प्रदर्श्यते।

प्राचीनकाले यदा आर्यजातिः भारतदेशे प्रविष्टवती, तदा ते यायावराः पशुपालकाश्चासन्। जीविकायाः निमित्तेन ते देशे देशे सञ्चरन्तः आसन्। कालक्रमे ते विविधेषु गणेभ्यः विभाग्य स्थायित्वेन वासं कर्तुं प्रारब्धवन्तः। स्थायित्वेन वासं कृत्वा आर्याः साहित्यरचनायां प्रवृत्ताः। तेषां प्राचीनतमं साहित्यरूपं ऋग्वेदः। समाजस्य रचनायै मार्गदर्शनं तत्र दत्तम्।

ऋग्वेदे स्त्रीणां स्थितिः अत्यन्तं गौरवयुक्ता दृश्यते। ऋषिकाणां मध्ये अपि स्त्रियः आसन्, यथा गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा, घोषा, अपाला इत्याद्याः। एतेषां मन्त्रदर्शनं केवलं धार्मिकं न, अपितु सामाजिकं च संकेतं यच्छति। स्त्रियः मन्त्ररचनायामपि सक्षमाः आसन्। एषा स्थिति तासां स्वातन्त्र्यस्य, विद्वत्तायाः, च नैतिकबलस्य प्रतीकः। स्त्रियः तदा विवाहे स्वयमेव पत्युः चयनं कुर्वन्ति स्म। ऋग्वेदे उक्तं— "स्वयं सा मित्रं वनुते जना इति" (१०/२७/१२)। तात्पर्यं यत् स्त्री पतिस्वयं वरणं करोति स्म। यमयमी-संवादे भ्रातृभगिन्योः प्रेमसंवादः, नाभानेदिष्ठ-सूक्ते पिता-दुहितुः सम्बन्धः, लोपामुद्रायाः वर-प्राप्तिचेष्टा इत्यादीनां माध्यमेन स्त्रीशक्तेः प्रकाशनं दृश्यते।

यद्यपि यथा यथा समाजः स्थायित्वं प्राप्तवान्, तथा तथा जातिप्रथा, स्त्री-पुरुषविभेदः च प्रवृत्तौ आगतौ। बहुपत्नीत्वं, कन्यापणं, स्त्रीहरणं च समकालीन सूक्तेषु दृष्टानि। ऋग्वेदे (७/१८/२) उक्तं— "यथा राजा स्वपत्नीषु वसति, तथा इन्द्रः तेजोराशिषु"। अत्र बहुपत्नीप्रथा प्रतिपाद्यते। सप्तपत्नीकल्पना तत्र सामान्यं दृश्यते।

कालक्रमे समाजः धर्मशास्त्रशासितः जातः। मनुस्मृत्यादिषु स्त्रीणां प्रति दृष्टिः अत्यल्पमूल्या जाताः। "न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" इति वाक्येन स्त्री त्रीणि अवस्थायाम्— बाल्ये पितुर्नियतिः, युवत्यां पत्युः अधीनता, वार्धके पुत्रस्य अधीनता—अनेन चतुर्दिकं बन्धनं स्त्रियाः उपरि आरोप्यते।

महाकाव्ये स्त्रीणां चित्रणं विशेषं मूल्यं वहति। रामायणकाव्ये सीताया चरित्रं धर्मशीलायाः, पतिव्रतायाः, त्यागशीलायाश्च रूपेण स्थाप्यते। परन्तु तस्याः अग्निपरीक्षा, वनवासः, समाजनिन्दा इत्यादीनि दुःखदास्त्राणि अपि दृश्यन्ते। शूर्पणखा निन्दितायाः, हिडिम्बायाः अपहृतसम्मानायाः, तारा-मन्दोदरीणां सीमितस्थलप्राप्तयः अपि अत्र सामाजिकमूल्यन्यासं दर्शयन्ति।

वाल्मीकि-रामायणं केवलं रामकथायाः वर्णनं न, अपि तु तत्कालीन समाजस्य संरचनायाः दर्पणम्। अत्र स्त्रीणां विविधपात्राणि चित्रितानि यानि तासां चरित्रं, धर्मबोधः, पीडायाः अनुभवः, सामाजिकमर्यादायाश्च प्रतिबिम्बं यच्छन्ति। रामायणे स्त्रियां साध्वी, पतिव्रता, त्यागमयी, धर्मनिष्ठा इत्यादिभिः गुणैः युक्ताः दर्शिता, किन्तु ताः पुरुषप्रधानसमाजे सम्यग्सम्मानं न प्राप्नुवन्ति।

रामपत्नी सीता रामायणस्य प्रमुखस्त्रीपात्रम्। सीता साक्षात् लक्ष्मीस्वरूपा, सतिता, पतिव्रता च। तस्याः वनवासगमनं, रावणहरणं, लङ्कावासः, अग्निपरीक्षा च महत्तमं त्यागस्य आदर्शं स्थापयन्ति। तथापि तस्याः दुःखदशा, अग्निपरीक्षया सामाजिकन्यायस्य प्रश्नः उपस्थितः। पुनः गर्भवतीमपि तां समाजनिन्दां भयात् रामेण परित्यक्तां कुर्वन् वाल्मीकि-आश्रमं प्रेष्यते, यत्र सा लव-कुशयोः जन्मदात्री भवति।

रामायणे शूर्पणखा नाम्नी राक्षसी अपमानिता दृश्यते। सा राक्षसी यद्यपि, प्रेमेन रामं वरयति। किन्तु तस्याः प्रस्तावं लक्ष्मणेन अस्वीक्रियं कृत्वा नासिका-कर्तनं भवति। अत्र स्त्रीप्रेमाभिव्यक्तेः दमनं, हास्यकारणत्वं च प्रकट्यते।

तारा वानरराजबालीपत्नी बुद्धिमती, नीतिज्ञा च। बालिवधोपरान्तं हनुमता सह सुग्रीवस्य मंत्रीत्वे स्थित्वा कूटनीतिमूल्यं प्रकाशयति। तथापि सा राज्ये निर्णायकभूमिकां न वहति।

मन्दोदरी रावणपत्नी यद्यपि असुरकुले जातिः, सत्यव्रता, धर्मनिष्ठा च। रावणं रामेण युद्धं न कर्तव्यमिति उपदेशं दत्तवती, तथापि तस्य श्रवणं न जातम्। अत्र स्त्रीयुक्तिवादः अनादृतः दृश्यते।

रामायणकाव्ये यद्यपि स्त्रियः धर्मनिष्ठाः, पतिव्रताः, साध्वीः च वर्णिताः, तथापि तासां स्थितिः पराधीनतया विवक्षितम्। ताः स्वनिर्णयशक्त्या वञ्चिताः, समाजदृष्ट्या पीडिताः च। सीताया जीवनं त्याग-शौर्यस्य आदर्शमस्ति, किन्तु तस्या अग्निपरीक्षा, पुनः परित्यागः च स्त्रीजीवनस्य क्लेशदायकदृष्टान्तमस्ति।

महाभारते द्रौपदी पञ्चमहाबलवतः पतिप्राप्ता अपि द्यूतविनोदयुक्ते सभायां नग्नता प्राप्य अपमानिता। कुन्ती, गान्धारी, सावित्री इत्यादीनां पात्रेषु अपि त्याग, व्रत, दुःख, बलिदानमेव प्रधानतया प्रतिपाद्यते, स्त्रीस्वरूपस्य स्वतन्त्रता नगण्यतया दृश्यते।

वैदिककालात् महाकाव्यकालपर्यन्तं स्त्रीणां स्थितिः यथाक्रमं पतनं प्राप्तवती। प्रारम्भे यत्र सा ऋषि, मन्त्रोक्तिः, शिक्षिता, स्वतंत्रा च आसीत्, तत्र जातिव्यवस्थायाः, धर्मनियमस्य च प्रभावेण सा समाजस्य सीमितभागिनी जाताः।धार्मिकदृष्ट्या सा पूज्यते, किन्तु सामाजिक-नैतिक-सांस्कृतिक-आर्थिकक्षेत्रेषु सा पराङ्मुखीकृता। स्त्री धर्मपत्नी, माता, कन्या, वधू इत्यादिना संबोधितायाः सन्निधाने स्त्रीत्वस्वातन्त्र्यं, व्यक्तिमत्वं, अधिकारभावः च दीनतां प्राप्तः।यद्यपि कालान्तरं स्त्रीशिक्षायाः विकासः जातः, स्त्रीसंगठनेन स्वाधिकारचेतना जागृता च, तथापि प्राचीनदृष्टिपथः समाजे यावत् दृढतया स्थितः। आज अपि कन्याभ्रूणहत्या, बालविवाहः, दहेजप्रथा, स्त्रीशोषणं च दृश्यते।स्त्रियां धर्मे, अर्थे, कामे, मोक्षे च समवेताः। अस्मिन् ऐतिहासिकविमर्शे स्त्रीणां कण्ठरहितं, विलापयुक्तं जीवनं दृष्टव्यं। तथापि यत्र सीता अग्निशुद्ध्या, द्रौपदी दुश्शासनहस्तात् उद्धारम्, लोपामुद्रा मन्त्रनिर्माणम्, मैत्रेयी आत्मज्ञानप्राप्तिः च ददाति, तत्र एव स्त्रीशक्तेः उत्कर्षं मन्ये।

स्त्रीणां स्थितिः वैदिककालात् महाकाव्यकालपर्यन्तं संक्रमणशीलं आसीत्। एषः शोधः दर्शयति यत् प्रारम्भे स्त्री न केवलं आत्मनिर्णययुक्ता आसीत्, अपितु समस्त क्षेत्रेषु समानभागिनी अपि। कालान्तरे धर्मशास्त्राणां पुरुषप्रधानदृष्ट्या सा सीमाबद्धा, परतन्त्रता, वञ्चना च अनुभववती।

अद्य तस्य एव प्राचीनचिन्तनस्य अध्ययनं स्त्रीस्वातन्त्र्याय, अधिकारनिर्णयाय, पुनर्विचाराय च प्रेरणां ददाति। यद्यपि इतिहासं परिवर्तयितुं न शक्यते, परन्तु तस्मात् शिक्षां प्राप्य वर्तमानं सुखदं, समानतायुक्तं, न्यायप्रधानं च निर्मातुं शक्यते।

स्त्रीणां स्थितिः वैदिककालात् महाकाव्यकालपर्यन्तं संक्रमणशीलं, विषमं च आसीत्। वैदिके समाजे यत्र स्त्री स्वतन्त्रता, विद्वत्ता, धार्मिककर्तृत्वं च अनुभवति स्म, तत्रैव उत्तरवर्ती काले सा समाजस्य सीमाबद्धभूमिकायाम् अवस्थितवती। ऋग्वेदे घोषा, लोपामुद्रा, मैत्रेयी, गार्गी इत्यादीनां चरित्रेण स्त्रीणां उन्नतस्थानं स्पष्टं दृश्यते। किन्तु महाकाव्येषु, विशेषतः रामायण-महाभारतयोः, स्त्रियां यद्यपि आदर्शस्त्रीरूपेण प्रतिष्ठाप्यन्ते, तथापि तासां पीडायाः, परतन्त्रतायाः, अपमानस्य च दारुणदृष्टान्तानि अपि दृश्यन्ति।

धर्म, जाति, सामाजिकमर्यादा, पुरुषप्रधानता इत्यादीनां कारणैः स्त्रियां क्रमशः स्वातन्त्र्यं, निर्णयशक्तिं च गुम्फिता वञ्चिता च जाता। धार्मिकग्रन्थेषु स्त्री पूज्यते, किन्तु सामाजिकव्यवहारस्य क्षेत्रे सा उपेक्षिता। रामायणे सीताया दुःखकथा, महाभारते द्रौपद्याः अपमानं, कुन्त्याः मौनजीवनं – एते सर्वे उदाहरणानि स्त्रीदैन्यस्य प्रमाणानि भवन्ति।

एवं दृश्यते यत् स्त्रियां प्रारम्भे यत्र ऋषिकायाः, मन्त्रोक्तिकर्त्र्यः, धर्मसंस्कर्त्र्यः च आसन्, तत्र कालक्रमे पुरुषाधीनतया, सीमाबद्धतया, पारम्परिकरूपेण बध्नन्ति स्म। तस्मात् अस्य शोधस्य निष्कर्षः अस्ति यत् यद्यपि स्त्रीशक्तेः मूलं वैदिके युगे अस्ति, तथापि तस्या संपूर्णविकासाय समाजस्य दृष्टिकोनपरिवर्तनं अनिवार्यम्।

ग्रन्थसूची

1ण ऋग्वेदः दृ सम्पादकः दृ मैक्समूलरः। चौखम्भा संस्कृत सीरीजए वाराणसी।

2ण वाल्मीकि.रामायणम् दृ गीता प्रेस गोरखपुरम्ए सम्पादकः दृ जयदयाल गोयन्दक।

3ण महाभारतम् दृ व्यासकृतम्ए बम्बई संस्करणम्ए नारायणराम आचार्य द्वारा सम्पादित।

4ण मनुस्मृतिः दृ सम्पादकः दृ हरदत्तए चौखम्भा विद्याभवनः।

5ण स्त्रीविमर्शः दृ डॉण मीरा सिंह। प्रकाशकः दृ साहित्य अकादमीए नई दिल्ली।

6. Women in the Vedic Age – A.S. Altekar, Banaras Hindu University Press, 1959.

7. Role of Women in the Ramayana and the Mahabharata – Dr. R. K. Sharma, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi□

8. The Position of Women in Hindu Civilization – A.S. Altekar, Motilal Banarsidass Publishers Pvt. Ltd.

9. Gender and Religion in Ancient India: Tradition and Transformation – Mandakranta Bose, Oxford University Press.

10. Women in Ancient India – S. R. Bakshi, Anmol Publications, New Delhi□

11. Vedic Women: Loving, Learned, and Liberated – Rakesh Sinha, Aryan Books International.

12. Stri aur Dharma – Ek Adhyayan – डॉण शोभा वर्माए भारतीय विद्या प्रतिष्ठानए पुणे।

13. Vedic and Post-Vedic Women – Swami Abhedananda, Ramakrishna Mission Publications□

14. Ancient Indian Social History: Some Interpretations – Romila Thapar, Orient Blackswan□

15. Women and the Hindu Tradition – C. Mackenzie Brown, The Journal of Religion, Vol. 69, No. 1.

16. स्त्री और संस्कृत साहित्य दृ डॉण शोभना मिश्राए प्रभात प्रकाशनए दिल्ली।